

İBN FARİSİN “MƏQAYİSUL-LUĞA” ƏSƏRİ, KƏLMƏ KÖKLƏRİNİN TƏRTİBİ VƏ İZAH QAYDASI

*f.f.d. Əmir Kahayev,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dillər və ictimai fənlər kafedrasının müəllimi
amirkahayev@ait.edu.az*

XÜLASƏ

İbn Farisin “Məqayisul-luğa” əsəri ərəb dilçiliyində önəmli xüsusiyyətə malik nümunələrdən sayılır. Məqalədə əsər haqqında məlumat verilmiş, yazılma səbəbi və zamanı araşdırılmışdır. Müəllifin istifadə etdiyi mənbələr, istinad etdiyi dil alimləri, şairlər, müasiri olan lüğət müəllifləri və əsərləri tədqiq edilmişdir. Əsərin təlif metodu, maddələrin (söz köklərinin) düzümü və izah şəkli haqqında məlumat verilmişdir.

Müəllif dilçiliyin nəzəri qismini “əs-Sahibi” əsərində, praktik qismini isə “Mucməl” və “Məqayis” adlı lüğətlərində araşdırmışdır. İbn Faris “Mucməl” əsərində təkcə səhih kəlmələri araşdırmış, “Məqayis”də isə səhih olmaqla bərabər, ortaq məna düşüncəsinə uyğun olan kökləri qeyd etmişdir. Bundan ötrü əsərdə bəzi köklərin yer almadığı görünür. Belə ki, müəllifin ərəbcədəki bütün kökləri əsərinə almaq kimi bir məqsədi yoxdur. Köklərin bir qismi onun ortaq məna düşüncəsinə uyğun deyildir. “Məqayisul-luğa” müəyyən bir məqsədlə hazırlanmış lüğət olduğu üçün ümumi deyil, xüsusi lüğət kimi diqqətə alınmalıdır. İbn Faris əsərdəki maddələrin sıralanmasında tamamilə özünəməxsus bir metod ortaya qoymuşdur. Ondan başqa bu metoda uyğun bir şəkildə lüğət təlif edən olmamışdır. Müəllifin X əsrdə yaşamasına baxmayaraq, maddələri belə sıralaması günümüzdəki lüğətlərin kəlmə düzümü şəklinə çox yaxındır. “Məqayis”də düzümü səhv olan maddələr də vardır. Müəllifin “Mucməlul-luğa” əsərində bu maddələrin çoxunun sıralanması doğrudur. “Mucməl”in “Məqayis”dən əvvəl yazıldığı göz önünə alındığı zaman bu səhv kitabın müstənsixinə/katibinə də aid ola bilər.

Açar sözlər: Məqayis, əsər, metod, tərtib, lüğət, maddə.

Giriş

Ərəb leksikoqrafiya tarixində İbn Farisin qələmə aldığı “Məqayisul-luğa” əsəri daha əvvəl yazılmış lüğətlərin metoduna bağlı qalmaması, maddələrə (söz köklərinə) mənə vermə şəkli və tərtibindəki yeni üsul səbəbindən bir çox öncül xüsusiyyətlərə malikdir. Maddələri etimologiyasına və semantikasına görə araşdıran bu əsər, əslində, lüğət formasında bir dilçilik kitabıdır. İbn Faris əsərində, ümumiyyətlə, mənəni əsas götürərək öz metodunu ortaya qoymuşdur. Əvvəlcə bir maddənin mənəsini təsbit etmiş, sonra bu mənə ətrafında o maddədən törəyən digər kəlmələri toplamağa çalışmışdır.

Əsərin adı, təlif səbəbi və təlif zamanı

İbn Faris (v. 395/1004) “Məqayisul-luğa” əsərinin müqəddiməsində ərəb dilində “səhih miqyaslar”ın və “fərlər”in meydana gəldiyi “əslər”in olduğunu ifadə etmişdir. Daha əvvəl yazılan əsərlərdə “miqyas”¹ və “əsl” kimi terminlərin açıqlanmadığını və bu mövzunun çox əhəmiyyətli olduğunu bildirmişdir (İbn Faris 1979, I/1). “Əs-Sahibi” adlı əsərində isə ərəb dilində qiyasın varlığından bəhs etmiş və kəlmələrin bir qisminin digər qismindən törədiyini açıqlamışdır. Nümunə kimi جَنْ isminin اجْتِنَان kəlməsindən törədiyini qeyd etmiş və bu maddənin ortağ mənəsinin (əslinin) “örtmə” olduğunu ifadə etmişdir (İbn Faris 1993, 66-67). Müəllif burada iki önəmli məsələyə toxunur. Bunlardan birincisi ərəb dilinin “səhih miqyaslar” və “əslər” kimi əhəmiyyətli bir xüsusiyyətə malik olmasıdır. İkincisi isə belə bir əsərin hələ qələmə alınmamasıdır.

Əsərlərin üslubuna diqqət edildiyində İbn Farisin “Məqayis”i “əs-Sahibi” kimi həyatının son illərində, “Mucmələl-luğa” adlı lüğətini isə gəncliyində yazdığı anlaşılır. Müəllifin “Mucmələl-luğa” əsərində nəqletmə, toplama və nizamasalma xüsusiyyətləri diqqət çəkərkən, digər iki əsərdə tənqid, şərh və fərqli bir perspektiv təqdim etmə özünü bariz şəkildə göstərir (Hammudi 1987, 253, 268; Harun 1979, I/41; əl-Yasiri-İdan, VI/356). Məsələn, “Mucmələl” əsərində ثَمَّ maddəsində تَشَعَّم (bir yeri bəyənib ora getmək) felinin əslində تَنَعَّمَ (rifah içində yaşamaq) olduğunu ifadə edən bir fikirdən bəhs etmiş (İbn Faris 1986, I/159), ancaq öz düşüncəsini açıqlamamışdır. “Məqayis”də isə bunların iki fərqli feil olduğunu və bu feillərdə təshifi² müdafiə edən fikrin doğru

¹ əl-Cövhəri “miqyas” kəlməsinə “miqdar” mənəsini verir (əl-Cövhəri 1990, III/967). əz-Zəbidi isə bu kəlmənin “miqdar və ölçü aləti” mənələrini daşdığını qeyd edir. “Məqayis” bu kəlmənin cəmidir (əz-Zəbidi 1965-2001, XVI/417, 421).

² Təshif, bir birinə bənzəyən hərflərdən meydana gələn kəlmələrin nöqtə və ya hərəkələrinin dəyişdirilərək yazılması mənəsinə gəlir.

olmadığını ifadə etmişdir (İbn Faris 1979, I/377). Müəllif "Mucməl" əsərində qeyd etdiyi bir çox düşüncəni "Məqayis"də tənqid etmişdir.

İbn Faris "Mucməl"də حذق maddəsinin iki mənasını (bir işdə mahir olmaq və kəsmək) qeyd etmiş (İbn Faris 1986, I/225), "Məqayis"də isə bu iki mənanı toplayaraq bir tək ortaq mənanın³ (bir şeyi kəsmək) olduğunu ifadə etmiş, "mahir olmaq" mənasının da bu ortaq mənanın içində olduğunu bildirmişdir. İbn Farisə görə, bir işdə mahir olmaq o işi kökündən kəsmək deməkdir (İbn Faris 1979, II/37-38).

İbn Faris "əs-Sahibi" adlı əsərini isə "Məqayis"dən sonra yazmışdır. Belə ki, "əs-Sahibi"nin "naht"⁴ bölməsində "Biz bunu bütün yönləri ilə "Məqayis" kitabında qeyd etmişik" (İbn Faris 1993, 264) ifadəsinə yer vermişdir.

Əsərin mənbələri

Müəllif "Məqayis"in müqəddiməsində əsas beş mənbəni açıqlamışdır. Bunların ən önəmlisi əl-Xəlil ibn Əhməd (v. 175/791) "Kitabul-Ayn" əsəridir. Bundan sonra Əbu Ubeyd Qasım ibn Səllamın (v. 224/838) "Ğəribul-hədis"i ilə "əl-Ğəribul-musannəf", İbnus-Sikkitin (v. 244/858) "İslahul-məntiq" və Əbu Bəkr ibn Dureydin (v. 321/933) "əl-Cəmhərə" əsərlərini sıra ilə qeyd etmişdir. "Məqayis" mövzusunda düşüncələrinin bu beş əsərdən bəhrələnərək ərsəyə gəldiyini və nəql etdiyi nadir məsələlərin də müəlliflərinə istinad edildiyini ifadə etmişdir (İbn Faris 1979, I/1-5). Əl-Xəlil ibn Əhməd və İbn Dureydin əsərlərini yanaşı qeyd etmək istədiyi zaman "əl-Kitabeyn" adından istifadə etmişdir (İbn Faris 1979, I/103, 370, 380).

Bu əsərlərin xaricində, kitabının müxtəlif yerlərində Əbu Zeydin (v. 215/830) "əl-Həmz", əl-Əsmainin (v. 216/831) "əl-İbil" və "əl-Əcnâs", Saləbin (v. 291/903) "əl-Fəsih"i kimi fərqli əsərləri də qeyd etmişdir.

Əl-Xəlil ibn Əhməd, Əbu Amr əş-Şeybani (v. 206/821), əl-Əsmai, Əbu Ubeyd Qasım ibn Səllam, İbnul-Ərəbi (v. 231/845) və İbn Dureyid "Məqayisul-luğa"da dörd yüzdən daha çox yerdə adları qeyd olunan alimlərdir (İbn Faris 1979, VI/349-414). Bu da İbn Farisin bu alimlərdən nə qədər çox bəhrələndiyini göstərir.

Bunların xaricində əl-Fərəzdaq (v. 114/732), əl-Mufaddal ed-Dabbi (v. 178/794 [?]), Əli ibn Həmzə əl-Kisai (v. 189/805), Əbu Ziyad əl-Kilabi (v.

³ Ortaq məna, bir kökdən törəyən müxtəlif kəlmələrin bir və ya bir neçə məna ətrafında birləşməsi deməkdir. Məsələn, حذق kökündən törəyən kəlmələrdə gizli ya da açıq bir şəkildə "örtmək" mənası vardır. Çünki bu kökün ortaq mənası "örtmək"dir.

⁴ Naht, iki və ya üç kəlmənin, ya da bir cümlənin bəzi hərflərini ixtisar edərək eyni mənaya dəlalət edən yeni bir kəlmə törətməkdir (Civelek 2003, 99; Belasi 2003, 408).

200/815), ən-Nadr ibn Şumeyl (v. 204/820), Əbu Zəkəriyyə Yahya ibn Ziyad əl-Fərra (v. 207/822), Əbu Ubeydə Məmər ibn əl-Müsənnə (v. 209/824 [?]), Əbu Əli Kutrub (v. 210/825 [?]), Əbu Zeyd əl-Ənsari (v. 215/830), Əbul-Həsən əl-Lihyani (v. 220/835), Əbu Hatim əs-Sicistani (v. 255/869), Əbul-Abbas Əhməd ibn Yahya Saləb (v. 291/903) kimi dil alimlərinin də fikirlərindən istifadə etmişdir.

İmruul-Qeys ibn Hucr (v. 540 [?]), Tarafə ibn əl-Abd (v. 564 [?]), ən-Nabiğa əz-Zubyani (v. 604 [?]), Zuheyir ibn Ebi Sulma (v. 609 [?]), Evs ibn Həcər (v. 620), əl-Əşa (v. 7/629 [?]), Əbu Zueyb əl-Huzəli (v. 28/648-49), Ləbid ibn Rabiə (v. 40/660), İbn Əhmər (v. 75/694 [?]), Cərir ət-Təmimi (v. 110/728 [?]), Zur-Rummə (v. 117/735) və Rubə ibn əl-Əccac (v. 145/762) müəllifin çox istinad etdiyi şairlərdəndir.

İbn Faris əl-Xəlil və İbn Dureydə nisbətən daha çox alimdən məlumat nəql etmiş, müxtəlif görüşlər və izahlar əsərində yer almışdır. Başqa lüğətlərdə keçməyən bəzi maddələri (bax: Murib-Aslan 2001, 31-32) və kəlmələri əsərinə almış və tədqiq etmişdir. Onun bu qədər müxtəlif görüşləri verməsinin səbəbi ortaq mənə düşüncəsini əsaslandırma istəyidir (Nassar 1988, II/362).

İbn Faris, əsərində bir qayda olaraq, ixtisarı mənimsədiyi üçün iqtibas etdiyi dil alimlərinin adlarını, ümumiyyətlə, qeyd etməmişdir. Bir çox yerdə nəql etdiyi görüşləri tənqid etmiş, ancaq bu görüşlərin kimə aid olduğunu qeyd etməmişdir. Məsələn, بيط maddəsində tək bir kəlmədən və bu kəlmənin də səhih ərəb dilində olmadığından bəhs etmişdir. İbn Farisə görə, onlar (dil alimləri) bu kəlməni qeyd etməsəydilər, onu yazmaq üçün bir səbəb olmazdı. Bu kəlmə الفحل ماء البيظ = sperma kəlməsidir (İbn Faris 1979, I/327). Müəllif burada dil alimlərinin kimlər olduğunu açıqlamamışdır. Yenə خضف maddəsinin ortaq mənasının olmadığını və bu maddəni araşdırmanın gərəksiz olduğunu bildirmişdir. “خَضَفَ felinin خَضَمَ (yellənmək) feli ilə eyni mənaya gəldiyini qeyd etmişdir. Qeyd etdiklərinə görə الخَضَف kəlməsi “qarpız” mənasını verir” (İbn Faris 1979, II/192). İbn Faris burada da bu alimlərin adlarını bildirməmişdir.

İbn Farisin bir çox mövzuda istifadə etdiyi və müqəddiməsində mənbə kimi qeyd etdiyi beş əsər və müəllifləri haqqında məlumat vermək əsərin daha yaxşı tanınması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

1.1. əl-Xəlil ibn Əhməd və “Kitabul-Ayn” adlı əsəri

Əl-Xəlil ibn Əhməd (v. 175/791) ilk dəfə əlifba sırasına görə yazdığı bu əsərdə hərflərin sıralanması məxrəclərinə görədir. Müəllif ayrıca bir kökü

meydana gətirən hərflərin yer dəyişdirməsi ilə əmələ gələn kəlmələri bir yerdə toplamışdır (qəlb/anagram üsulu) (Topuzoğlu 1997, XV/310).

İbn Farisin ən çox istifadə etdiyi alim əl-Xəlil ibn Əhməddir. Əsərində bir çox yerdə ortaq mənaları/əsləri əl-Xəlilə isnad edir (İbn Faris 1979, I/185, IV/167) və əsllərin fərlərinə də onun fikirlərinə əsaslanaraq şərh verir. Bəzi maddələrdə də əl-Xəlildən nəql etdiklərini onun adını qeyd etmədən əsərinə daxil edir (Nassar 1988, II/362). Ümumiyyətlə, onun dediklərinin bir qismini ya həzf edir, ya da xülasəsini verir. Yenə bir çox yerdə onun dəlil kimi istifadə etdiyi ayə, hədis, məsəl və şeirləri nümunə gətirir.

İbn Faris məqayislə bağlı qeyd etdiyi məsələlərdə əl-Xəlil ibn Əhmədi öndər qəbul etdiyini açıq bir şəkildə ifadə etmişdir (İbn Faris 1979, I/440). Əl-Xəlilin əsərindən nəql etdiyi ortaq mənaya nümunə kimi عَقَّ (yarmaq) maddəsi verilə bilər (İbn Faris 1979, IV/3-4). Bu maddənin yan mənalarını (fər/füru)⁵ da əl-Xəlilin ifadələrinə görə açıqlayır. Yenə bu maddədə şahid kimi təqdim etdiyi xüsuslar, ümumiyyətlə, əl-Xəlillə eynidir. Təbii ki, onun qeyd etdiklərinə əlavə etdiyi məsələlər də vardır. Bununla bərabər, əl-Xəlillə İbn Dureydin bir maddəni açıqladıqları zaman əsərlərinə daxil etdiyi hər kəlməni də əsərində araşdırmır.

Əl-Xəlil ibn Əhmədi tənqid etdiyi zaman son dərəcə diqqətli olan müəllif bu tənqidləri onun əsəri olan “Kitabul-ayn”a isnad etmişdir (Nassar 1988, II/358). Məsələn, İbn Faris əl-Xəlilin kitabında الْهِنَّةُ فِي الشَّقَّةِ الْكَلْمَةِ الْتُرْفَةُ kəlməsinin الْهِنَّةُ فِي الشَّقَّةِ الْكَلْمَةِ الْتُرْفَةُ (üst dodağın ortasında doğuşdan olan ət parçası) şəklində açıqlandığını, bunun isə səhv olduğunu ifadə edir. Üst dodağın ortasında olan ət parçasına التُّرْفَةُ deyilir (İbn Faris 1979, I/345). Yenə الْكَلْمَةُ الْتُرْفَةُ kəlməsinin əl-Xəlilə isnad edilən kitabda Yəmənin əhlinin dilinə görə, مَشَقُّ الْكِرَابِ “su məcralarının ayrıldığı yer” mənasına gəldiyini qeyd edir. الْكَلْمَةُ الْتُرْفَةُ kəlməsi ilə bağlı olaraq əl-Xəlil İbn Dureydin qeyd etdiklərinə bənzər məsələləri ifadə edir, yəni bu kəlmənin التُّرْفَةُ (şagirdlər) olduğunu qeyd edir. İbn Faris isə bu mövzuda doğru bir bilginin olmadığını söyləyərək, hər iki alimi tənqid edir. İbn Faris التُّرْفَةُ kəlməsinin ərəbcə olmadığını bildirir (İbn Faris 1979, I/343).⁶

İbn Farisin tənqidlərinin əl-Xəlilə deyil, kitabına isnad etməsinin səbəbi bu kitabın ona aid olub-olmamasındakı şübhə ola bilər. “Əl-Xəlilə isnad edilən kitab” (İbn Faris 1979, I/346, 353) ifadəsi də bu şübhəni dəstəkləyir.

Müəllif əl-Xəlilin الْعَكْنُكُ kəlməsinə الذُّكْرُ الْخَبِيثُ مِنَ السَّعَالِي (çirkin erkək div) şəklində məna verdiyini qeyd edir. Bu görüşün zəif olduğunu deyir və belə rəyəyətlər səbəbindən, əl-Xəlilin kitabının elm əhlinin gözündə az da olsa

⁵ İbn Faris bir əsldən/ortaq mənadan meydana gələn və o əsli/ortaq mənani içərisində daşıyan kəlmələri fər (yan məna) şəklində adlandırmışdır.

⁶ əl-Xəlili tənqid etdiyi başqa nümunələr üçün baxın: (İbn Faris 1979, I/357-358, II/355).

dəyər itirdiyi düşüncəsini ifadə edir (İbn Faris 1979, IV/12).⁷ Buna baxmaya-raq, İbn Faris əl-Xəlili siqa (güvənilən alim) görür və ona aidiyyəti xüsusunda şübhə olmayan fikirləri qəbul etdiyini bildirir (İbn Faris 1979, II/221). Əl-Xəlildən rəvayət edilmiş zəif bir kəlmə ilə bağlı “Bunun əl-Xəlilin sözü olduğunu zənn etmirəm” (İbn Faris 1979, I/346) deməsi ilə ona olan güvənini ifadə edir.

İbn Farisin əsərində əl-Xəlilə isnad etdiyi bəzi məsələlər günümüzdə çap edilmiş “əl-Ayn” əsərində yoxdur. Bu da hazırda çap edilmiş nüsxə ilə İbn Farisin istifadə etdiyi nüsxə arasında bəzi fərqlərin olduğunu göstərir. Bu problem İbn Dureyidin “əl-Cəmhərə” adlı əsərində də vardır (Nassar 1988, II/362).

İbn Səllam və onun “Ğəribul-hədis” ilə “əl-Ğəribul-musannəf” adlı əsərləri

Əbu Ubeyd Qasım ibn Səllamın (v. 224/838) müəllifi olduğu “Ğəribul-hədis” adlı əsər hədislərdə keçən nadir kəlmələrin və ifadələrin izahını verir (Demirayak-Çöğənli 2000, 133). İbn Səllam mövzulara görə təsnif edilən lüğətlərin ilkinin müəllifi sayılır. O, kitabını müsnəd şəklində yazaraq, Hz. Peyğəmbərdən, səhabədən və tabiindən gələn rəvayətləri ayrı-ayrı vermişdir. Hədisi və sənədini qeyd etdikdən sonra həmin hədisin kəlmələrini açıqlamışdır (Gündüzöz 2015, 38). İbn Farisin əsərində verdiyi hədislərin çoxunun mənbəyi İbn Səllamın bu əsəridir.

“Əl-Ğəribul-musannəf” müəllifin ən önəmli əsəri olub, “ğəribul-luğa” kimi tanınan nadir kəlmələrlə bağlı mənanı əsas götürən (mucəmul-məani) ilk lüğətdir. Hər iki əsər də eyni tarixlərdə qələmə alınmışdır (Tüccar 1994, X/244).

Müəllif bir çox yerdə İbn Səllamdan bəzi xüsusiyyətləri nəql etmiş, ancaq hansı əsərindən iqtibas etdiyini açıqlamamışdır. Bəzi maddələrdə ortaq mənanı onun qeydlərinə əsaslanaraq verir (İbn Faris 1979, I/71, 239). Onun açıqlamalarını şaz⁸ olaraq gördüyü yerlər də vardır (İbn Faris 1979, II/452-453).

İbnus-Sikkit və onun “İslahul-məntiq” adlı əsəri

Əbu Yusuf Yaqub ibn İshaq əs-Sikkitin (v. 244/858) müəllifi olduğu “İslahul-məntiq” eyni vəzn fərqli mənalara, yaxud eyni məna fərqli vəznlərə

⁷ Başqa nümunələr üçün baxın: (İbn Faris 1979, III/408-409).

⁸ Əgər bir kökün mənası İbn Farisin təsbit etdiyi miqyaslara uyğun deyilsə, müəllif onun ya şaz olduğuna, ya da əslininin (kökünün) bilinmədiyənə qərar verir. Bir kəlmənin şaz olması o kəlmədə meydana gələn məna dəyişikliyi bildirir. Bu məna dəyişikliyi kəlmənin keçirdiyi mərhələlərlə və zamanla kəlmənin əsas mənasından uzaqlaşmasıyla ortaya çıxıb bilər. Bu uzaqlaşma nəticəsində şaz məna ilə ortaq məna arasında bir bağ qurmaq imkansız hala gəlir (əl-Yasiri - İdan 2008, 11, 22).

sahib olan kəlmələrin doğru istifadəsini göstərmək məqsədilə qələmə alınmış bir dilçilik əsəridir. Müəllif öz dövründə xalq arasında “ləhn” deyilən dil xətalalarının yayıldığını görmüş və kəlmələrin doğru istifadəsini təsbit etmək məqsədilə bu əsəri yazmışdır (Harun 2002, 8; Demirayak-Çögenli 2000, 157; Karaarslan 1999, XIX/194).

İbn Faris bir sıra maddələrdə İbnus-Sikkidən iqtibas etmiş və bəzən onun görüşlərinin doğru olduğunu vurğulamışdır. İbnus-Sikkit *الفَائِيَّة* kəlməsinin “yağış damcısı”, əl-Əsmāi isə “ıldırım” mənasına gəldiyini bildirmişdir. İbn Faris İbnus-Sikkitin görüşünün daha doğru olduğunu qeyd etmişdir, çünki *قَب* maddəsinin ortaq mənası “toplamaqdır”. Yağış damcısı da tozu-torpağı topladığı üçün müəllif bu görüşün daha doğru olduğunu ifadə etmişdir (İbn Faris 1979, V/5).⁹

İbn Dureyd və onun “əl-Cəmhərə” adlı əsəri

Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn Dureyd (v. 321/933) kəlmələrin sıralanmasında əl-Xəlilin tətbiq etdiyi əsli hərflərə əsaslanan sistemi bəzi fərqliliklərlə əxz etmiş, ancaq kəlmələri məxrəclərinə görə sıralamayıb əlifba sırasını mənimsəmişdir. Əsli hərflərinə görə sıralanmış olan kəlmələrlə bu kəlmələrdəki hərflərin yerlərinin dəyişməsiylə (qəlb) meydana gələn kəlmələrin mənaları eyni yerdə verilmişdir (Karaarslan 1993, VII/323).

İbn Farisin əl-Xəlildən sonra ən çox istifadə etdiyi alim İbn Dureyddir. Bəzi ortaq mənalara ondan iqtibas etmişdir (İbn Faris 1979, I/185, II/508, V/88).

Bununla bərabər, bəzən İbn Faris İbn Dureydi şiddətli bir şəkildə tənqid etmiş, onun kəlmə uydurduğunu, xətalara gizlətdiyini bildirmişdir. Lüğətində qəbilələrin ləhcə fərqliliklərinə az yer verdiyi halda, İbn Dureydin Yəmən ləhcəsi ilə bağlı qeyd etdiklərinin çoxu onun ortaq məna düşüncəsiylə əkslik təşkil etdiyi üçün ciddi tənqiddə məruz qalmışdır (əl-Yasiri-İdan, VI/366-370; Elmalı 2005, XXX/347).

İbn Faris İbn Dureydin *الجَيْبِ* kəlməsinin *ذو الشَّعْبِ* (fitnə salan) şəklində açıqladığını ifadə edir. Ona görə İbn Dureyd bunu uydurmuş və istifadə etmişdir (İbn Faris 1979, I/464), ancaq İbn Dureyd bu kəlməni *رَجُلٌ شَعِبٌ جَيْبٌ* şəklində itba¹⁰ kimi açıqlamış, ayrılıqda bir məna vermədiyini ifadə etmişdir (İbn Dureyd 1987, I/268, 344). İbn Faris “Mucməl” əsərində *الجَيْبِ* kəlməsinin *الرَّجُلِ الشَّعْبِ* şəklində açıqlamış (İbn Faris 1986, I/192) olsa da, “Məqayis”də

⁹ Başqa bir nümunə üçün baxın: (İbn Faris 1979, II/453).

¹⁰ İtba, vəznləri və ya son hərfləri eyni olan kəlmələrin ard-arda təkid üçün gəlməsinə deyilir (İbn Faris 1993, 263).

ərəb dilində birinci hərfi “cim”, ikinci hərfi “ğəyn” olan bir kəlmənin ola bilməyəcəyini bildirmişdir (İbn Fəris 1979, I/464).

İbn Fəris İbn Dureyidin الغزيق (yastı düz yer, torpaq) kəlməsinin Yəmən ləhcəsində olduğunu qeyd etməklə doğru ilə səhvi qarışdırdığını (tədlis) ifadə etmişdir. İbn Fərisə görə, عرق kökündən törəyən səhih bir kəlmə yoxdur (İbn Fəris 1979, IV/307).

İbn Dureyd الشُّعْنَة kəlməsini الكارة (belə bağlanıb daşınan yemək və ya paltar) şəklində açıqlamışdır. İbn Fərisə görə isə شغن maddəsinin bir əsli (kökü) yoxdur (İbn Fəris 1979, III/195).

İbn Dureyidin “جِيم” (yemək istəmək və ya istəməmək) kəlməsinin ziddmənalı (əzədad) kəlmələrdən olduğunu zənn edirəm” sözünü İbn Fəris “dil, zənn və təxmin etməklə sabit olmaz” deyərək tənqid etmişdir (İbn Fəris 1979, I/461-462).¹¹ Bəzən də İbn Dureyidin açıqlamalarını qeyri-adi (İbn Fəris 1979, IV/482, 485, 504, V/85, 109, 115, VI/40), qəribə (İbn Fəris 1979, II/177, VI/143) qarşılımışdır. Ancaq onun fikrini doğru saydığı zaman haqqını vermiş (İbn Fəris 1979, I/446), hətta əl-Xəlilin fikrini deyil, onun fikrini qəbul etdiyi yerlər də olmuşdur (İbn Fəris 1979, II/416). İbn Fəris iqtibas etdiyi digər alimləri də tənqid etmişdir.

İbn Fərisin müasiri olan lüğət müəllifləri və əsərləri

İbn Fərisin müasiri olan lüğət müəllifləri və lüğətləri haqqında məlumat vermək müəllifin onlardan təsirlənib-təsirlənmədiyini öyrənmək baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Əndəlüsdə ərəb filologiyasının qurucusu sayılan Əbu Əli əl-Qali (v. 356/967) “əl-Bari fi ğəribil-luğatil-ərəbiyyə” adlı əsərin müəllifidir. əl-Qali bu əsərində əl-Xəlilin kəlmə tərtibindəki məxrəc metodunu əsas götürmüş, ancaq hərfələri məxrəclərinə görə ondan fərqli bir şəkildə sıralamışdır (Gündüzöz 2015, 55).

Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzhərinin (v. 370/980) “Təhzi-bul-luğa” adlı əsəri hərfələrin məxrəclərinə görə tərtib edilmiş bir lüğətdir. Müəllif əl-Xəlilin metodunu eyni ilə tətbiq etmişdir. Xüsusiyyətlərinə görə, “Təhzi-bul-luğa” “Kitabul-Ayn” adlı əsərin genişləndirilmiş bir şəkli hesab edilə bilər (Demirayak-Çöğənli 2000, 143).

Buveyhi vəzirli və elm adamı olan əs-Sahib İsmail ibn Abbad (v. 385/995) İbn Fərisin tələbəsidir (Fleisch 2010, 211; Tural 1999, XIX/479; Salih Zeki Keş 2010, 39-40). Təvazökarlıq göstərərək, İbn Fərisin tələbəsi olduğunu

¹¹ İbn Dureydi tənqid etdiyi başqa nümunələr üçün baxın: (İbn Fəris 1979, I/208, 467, II/286, 334, IV/477, 481).

söylədiyi də ifadə edilmişdir (Cheneb 1967, V/2-732). İbn Faris “əs-Sahibi” adlı əsərini onun adına qələmə aldığı üçün bu şəkildə adlandırmışdır (İbn Faris 1993, 33; Kılıç 2008, XXXV/521; Salih Zeki Keş 2010, 67). “əl-Muhit fil-luğa” adlı lüğəti hərfələrin məxrəclərinə görə tərtib edilmişdir (Demirayak-Çöğənli 2000, 143).

İsmail ibn Həmməd əl-Cövhəri (v. 393/1003 [?]) “əs-Sihəh” adlı son hərfə görə tərtib edilmiş lüğətin müəllifidir. İbn Farisin və əl-Cövhərinin lüğətlərində bəzi maddələrə baxıldığı zaman bir-birindən xəbərsiz bu maddələrə mənə verdikləri görünür və bu, bəzi mənbələrdə ifadə edilmişdir. Məsələn, İbn Faris شَيْئًا kəlməsinə “çirkinləşdirdi” (İbn Faris 1979, III/231) mənasını verərkən, əl-Cövhəri “məcbur etdi, təşviq etdi” (əl-Cövhəri 1990, I/58-59) mənasını qeyd edir (Demirdöven 2015, 84-85, 100). Sadəcə, bir kəlmənin müqayisəsi ilə bu müəlliflərin bir birindən təsirlənmədiyi qənaətinə gəlmək doğru olmaz. Belə bir qənaətə gəlmək üçün hər iki lüğətin ətraflı şəkildə araşdırılması, maddələrinin və mənalарının müqayisə edilməsi vacibdir. Bununla bərabər, hər iki əsərdə bir birinə oxşar açıqlamalar da mövcuddur. Burada təkcə bunu ifadə etmək mümkündür: İbn Farisin əsərində həm bu dörd müəllifin, həm də əsərlərinin adları çəkilmir.

2. Əsərin nəşrləri

“Məqayis” əsərini gün üzünə çıxaran və ilk 1365 (hicri) ilində nəşrini öz üzərinə götürən Abdussəlam Məhəmməd Harundur (Rıdvan 1991, 114-115). Əsərin ən məşhur nəşri budur və altı cild halında çap edilmişdir (Qahirə 1366-1371/1946-1951, 1389-1392/1969-1972).

Abdussəlam Məhəmməd Harun əsəri Darul-kutubil-Mısriyyədə olan tək bir nüsxəni əsas götürərək nəşr etmişdir. Əsərin əsl nüsxəsi İranda Mərviiyyə mədrəsəsindədir. Bu nüsxədən iki surət Darul-kutubil-Mısriyyə, bir surət Teymuriyyə kitabxanası, bir surət Qahirə Ərəb Dili Akademiyasının kitabxanası, digər bir surət də Anistas əl-Kərməli (v. 1366/1947) üçün alınmışdır (Harun 1979, I/40-41). Əsərin iki əlyazma nüsxəsi Londonda da vardır (Hilal Naci 1970, 41).

“Məqayis” bir cild halında Məhəmməd Avad Murib və Fatimə Məhəmməd Aslan tərəfindən nəşr edilmişdir (Beyrut 1422/2001). Yenə bir cild halında Ənəs Məhəmməd əş-Şami (Qahirə 2008), iki cild halında da İbrahim Şəmsuddin tərəfindən haşiyə əlavə edilərək çap edilmişdir (Beyrut 2011). Bir cild halında Şihabuddin Əbu Amr tərəfindən də nəşr edilmişdir (Beyrut 2012) və yenə “Tərtibu Məqayisil-luğa” adıyla bir cild olaraq Əli əl-Əskəri tərəfindən də çap edilmişdir (Qum 2008).

ƏSƏRİN TƏLİF METODU

Maddələrin düzüm şəkli

İbn Faris əsərdəki maddələrin sıralanmasında tamamilə özünəməxsus metod ortaya qoymuşdur. Ondan əvvəl və ya sonra bu metoda uyğun hansısa şəkildə lüğət təlif edən olmamışdır.

Əlifba hərflərinin sayına görə iyirmi səkkiz bölmədən (kitabdan) meydana gələn lüğətdə hər bölmə ikili köklər, üçlü köklər və daha çox hərfdən meydana gələn köklər olmaq forması ilə üç qismə (baba) bölünmüşdür. Hər bölmənin başında شَدَّ → مَدَّ kimi ikinci hərfi şəddəli olan (mudaaf) üçlü köklərlə زَلَزَلَ → قَلَقَلَ kimi iki hərfin təkrar edilməsiylə meydana gələn (mudabıq) dörd hərfdən ibarət olan köklər verilmişdir. Dördlü kəlmələr ikililər içərisində yer almamışdır. Bu köklərdən sonra üç hərfdən meydana gələn köklər verilmişdir. İkili və üçlü kəlmələr əlifba sırasına görə düzülüb, hərf sayı üçdən çox olan köklər hər ana bölmənin sonunda əlifba sırasına riayət edilmədən (təsadüfi) yerləşdirilmişdir. Köklərin düzümü əsnasında izah ediləcək kökün ilk hərfindən əlifba sırasına əvvəl gələn hərflər sonraya buraxılmışdır (Harun 1979, I/42-43; ən-Nuri-Haməd 1995, 101-102; Elmalı 2005, XXX/347). Belə ki, üçüncü hərf əlifba sırasına ikinci hərfdən, ikinci hərf də yenə əlifbaya görə birinci hərfdən sonra gələn hərflərdən ibarət olur. Məsələn, “həmzə” bölməsində sıra أْتَبُ → أْتَلُ → أْتَمُ → أْتَنُ → أْتَهُ → أْتُو → أْتِي şəklində verilməmişdir. أْتَبُ kökü ən başda deyil أْتِي kökündən sonra yer alır, çünki أْتَبُ kökündəki “bə” hərfi əlifbada “tə” hərfindən sonra deyil, əvvəl gəlir. Bundan ötrü sıralama əsnasında sona buraxılmış və أْتِي kökündən sonra verilmişdir (Demirayak-Çöğənli 2000, 147-148; Harun 1979, I/43). Yenə بَابُ الرِّاءِ والشَّيْنِ وما يثلثهما adı altında ilk olaraq رَشَفُ maddəsi qeyd edilmişdir, çünki əlifba sırasına “şin” hərfi “ra” hərfindən, “fə” hərfi də “şin” hərfindən sonra gəlir. Bu bəbdəki maddələrin sırası رَشَفُ → رَشَقُ → رَشَمُ → رَشَنُ → رَشَى → رَشَأُ → رَشَحُ → رَشِدُ şəklində verilmişdir. İlk öncə “şin” hərfindən əlifba sırasına sonra gələn “fə”, “qaf”, “mim”, “nun”, “yə” hərflərinə sahib olan maddələr qeyd edilmişdir. Bu maddələrdən sonra başa dönülmüş və ilk olaraq üçüncü hərfi “həmzə” olan maddə, daha sonra isə “ha” və “dəl” olan maddələr verilmişdir.

Mudaaf köklərdə də bu sıra əsas götürülmüşdür. Məsələn, “dəl” bölməsində köklərin düzümü دَلَّ → دَلَّ → دَقَّ → دَفَّ → دَعَّ → دَظَّ → دَسَّ → دَرَّ → دَمَّ → دَلَّ → دَلَّ → دَقَّ → دَفَّ → دَعَّ → دَظَّ → دَسَّ → دَرَّ → دَمَّ şəklində verilmişdir.

İbn Faris kəlmə köklərini bu şəkildə sıralayaraq, illətli və məhmuz (həmzəli) feilləri bir yerdə toplamışdır. Bu düzümə görə sonu “vav” olan illətli feildən sonra sonu “yə” olan feil, ondan sonra da son hərfi “həmzə” olan feil gəlir. Kökləri bu şəkildə sıralamasının səbəbi sonu illətli və məhmuz olan köklərin bəzən eyni ortaq mənaya sahib olduğunu düşünməsidir. Beləcə, müəllif bu kökləri bir yerdə tədqiq etmə və açıqlama fürsətini əldə etmişdir (Xurşid 2009, 187). Məsələn, دنى maddəsini (İbn Faris 1979, II/303)¹⁵ belə izah edir:

الدَّالُّ وَالنُّونُ وَالْحَرْفُ الْمُعْتَلُّ أَصْلٌ وَاحِدٌ يُقَاسُ بَعْضُهُ عَلَى بَعْضٍ، وَهُوَ الْمُقَابَرَةُ. وَمِنْ ذَلِكَ الدَّنِيُّ، وَهُوَ الْقَرِيبُ، مِنْ دَنَا يَدْنُو... وَالِدُنِيُّ: الدُّونُ، مَهْمُوزٌ. يُقَالُ رَجُلٌ دَنِيٌّ، وَقَدْ دَنُوَ يَدْنُو دَنَاءً. وَهُوَ مِنَ الْبَابِ أَيْضًا، لِأَنَّهُ قَرِيبُ الْمَنْزِلَةِ.

Göründüyü kimi, bu maddənin giriş qismi “dəl”, “nun” və “illətli hərf” şəklində verilmiş, üçüncü hərf açıq ifadə edilməmişdir. Bunun arxasından eyni maddə içərisində son hərfi həmzə olan kök açıqlanmış və bu maddənin ortaq mənasının “yaxınlıq” olduğu qeyd edilmişdir.

İbn Faris son hərfi illətli maddələri açıqlayarkən, bir qaydaya bağlı qalmamışdır. Bəzən belə kəlmələri ayrı-ayrı maddələr içərisində izah etmişdir. Bu maddələri də bəzən son hərfi “vav” və “yə” olanlar şəklində iki qismə bölmüşdür (İbn Faris 1979, I/49-50, 302-303). Bəzən də müəllif son hərfi “vav” və “yə” olan maddələri جدوى → ثروى → يعوى → أموى → أثوى şəklində olan maddələr içində bir yerdə açıqlamışdır.

Müəllif عصى babının iki ortaq mənasının olduğunu qeyd etmiş və bu iki mənə arasında təzaddan (təbəyün/bir kəlmənin bir-birinə zidd iki mənə bildirməsi) bəhs etmişdir. Son hərf عصى şəklində “vav” olarsa, bu maddənin “toplanma” ortaq mənasının, son hərfi “yə” عصى olduqda isə “ayrılma” ortaq mənasının olduğunu ifadə etmişdir (İbn Faris 1979, IV/334-335). Bu maddələr arasında mənə baxımından təzad olsa da, müəllif bunları iki maddədə deyil, bir maddə içərisində tədqiq etmişdir.

(يكوى) النبأ والكاف والواو والهَمْزَةُ أَصْلَانِ: أَحَدُهُمَا الْبُكَاءُ، وَالْآخَرُ نَقْصَانُ الشَّيْءِ وَقِلَّتُهُ
(بلوى) النبأ واللام والواو والياء، أَصْلَانِ: أَحَدُهُمَا إِخْلَاقُ الشَّيْءِ، وَالثَّانِي نَوْعٌ مِنَ الْإِخْتِبَارِ

Müəllif bəzən də yuxarıda verilən nümunələrdə (İbn Faris 1979, I/285-286, 292-295) olduğu kimi, dörd hərf qeyd edərək, sonu illətli hərf olan iki maddənin hər biri üçün fərqli ortaq mənə qeyd etmiş, ancaq bir maddə içərisində məsələni araşdırmışdır. بهو → بهى → بها maddələrinin (İbn Faris

¹⁵ Başqa bir nümunə üçün baxın: (İbn Faris 1979, I/465).

1979, I/307) hər biri üçün fərqli ortaq mənalar qeyd edərək ayrı-ayrı açıqladığı yerlər də vardır.

Son hərfi illətli olan kəlmələrin sıralanmasında da bir qarışıqlıq diqqət çəkir. Bəzən “yə” hərfini “vav” hərfindən (İbn Faris 1979, I/302-303), bəzən də “həmzə”ni “yə”dən əvvəl qeyd etmişdir (İbn Faris 1979, I/455). Həmzə ilə əlif qarişdırdığı yerlər də vardır (İbn Faris 1979, II/321).

Bu qarışıqlıq ikinci hərfi illətli hərf olan əcvəf feillərdə də görünür.

Müəllif bəzən də əcvəf və ləfif kəlmələri fərqli maddələr içərisində açıqlamışdır. Məsələn, *حاء* kəlməsini *ح* maddəsində (İbn Faris 1979, II/26), *خاء* kəlməsini *خ* maddəsində (İbn Faris 1979, II/157), *فَاء* kəlməsini *ف* maddəsində (İbn Faris 1979, IV/435), *كَوَى* felini *ك* maddəsində (İbn Faris 1979, V/123-124) izah etmişdir. Yenə *ضَوْضَا* kəlməsini *ض* maddəsində qeyd etmiş (İbn Faris 1979, III/357) və bu kəlmənin əslinin mudaaf olduğunu ifadə etmişdir (İbn Faris 1979, III/378).

Əsərdə bəzi köklərin yer almadığı görülür. Belə ki, müəllifin ərəbcədəki bütün kökləri əsərinə almaq kimi bir məqsədi yoxdur, çünki köklərin bir qismi onun ortaq mənə düşüncəsinə uyğun deyildir. Bundan ötrü belə kökləri əsərinə almamışdır. “Məqayisul-luğa” müəyyən bir məqsədlə hazırlanmış lüğət olduğu üçün ümumi deyil, xüsusi bir lüğət kimi diqqətə alınmalıdır.

“Məqayis”də “Mucməl”də olduğu halda *حذو* → *حذم* → *حذف* kimi ortaq mənə üçün uyğun olan maddələrin yer almamasının səbəbi müstənsix/katib xətası ola bilər, çünki bu əsər bir əlyazma nüsxədən çoxaldılmışdır.

Müəllifin “Mucməlul-luğa” adlı lüğətindəki maddə sayı “Məqayisul-luğa”ya görə daha çoxdur. Buna baxmayaraq, “Məqayis”də olduğu halda, “Mucməl”də olmayan bəzi maddələr də vardır. İbn Faris “Mucməl” adlı əsərində tək-cə səhih kəlmələri araşdırmış, “Məqayis”də isə səhih olmaqla bərabər, ortaq mənə düşüncəsinə uyğun olan kökləri qeyd etmişdir (Rıdvan 1991, 194-195).

Əsərdə müəllif bab başlıqlarını verərkən, üçüncü hərfin hansı hərf olduğunu bildirmir. Bab başlıqlarını, ümumiyyətlə, *باب التَّاء والجيم وما يُتْلئُهُمَا* şəklində vermişdir. Bəzən də bu şəkillərdə verilir: *باب الدال والنون وما يُتْلئُهُمَا فِي* ... *وما بَعْدَهُمَا فِي التَّلَاثِي*, *وما مَعَهُمَا فِي التَّلَاثِي*, *وما بَعْدَهُمَا فِي التَّلَاثِي*, ... Göründüyü kimi, İbn Faris başlıqlarda üçüncü hərfi qeyd etmir, çünki əsərdə bəzi bablarda üçüncü hərfin dəyişməsi ilə mənanın dəyişmədiyi görünür (İbn Faris 1979, IV/99-108, 448-452). Bu təsbiti müəllif sadəcə *ذلك* babında açıq bir şəkildə ifadə etmişdir (İbn Faris 1979, II/298). Buradan İbn Farisin bəzi dil alimlərinin qeyd etdiyi kimi, ərəbcədəki kəlmə köklərinin üçhərflilik deyil, ikihərflilik olduğu fikrini mənimsədiyi başa düşülür (Tuleymat 1999, 73, 93).

“Məqayis”dəki köklərin üçüncü hərfinin düzümündə bir çox maddədə düzgün tərtibin olmadığı görünür. Yəni maddələr gərəkli şəkildə deyil, fərqli şəkillərdə sıralanmışdır. Məsələn, باب الدَّالِّ وَالْعَيْنِ وَمَا يُنْتَهَى بِهَا babındakı maddələrin düzümü bu şəkildədir: دغل → دغم → دغر → دغص → دغش → دغف

Ancaq bu düzüm bu şəkildə olmalıdır: دغف → دغل → دغم → دغر → دغش → دغص

باب الدَّالِّ وَالْقَافِ وَمَا يُنْتَهَى بِهَا babındakı maddələrin düzümü isə bu şəkildədir: دقل → دقس → دقم → دقي → دقر → دقع

Ancaq bu şəkildə olmalıdır: دقل → دقم → دقي → دقر → دقس → دقع

“Məqayis”də düzümü səhv olan maddələr çoxdur, ancaq müəllifin “Mucməlul-luğa” adlı əsərində bu maddələrin çoxunun sıralanması doğrudur. “Mucməl”in “Məqayis”dən əvvəl yazıldığı göz önünə alındığı zaman bu səhv kitabın müstəsisinə/katibinə aid ola bilər (Faxir 1991, 313).

Maddələrin izah şəkli

İbn Faris kəlmə köklərini araşdırarkən əvvəla, onların birdən-altıya qədər artan ortağ mənalarını qeyd etmiş, ardından hər təməl mənə ilə bağlı yan mənaları (füru) sıralamış, ən sonda isə müştəq (törəyən) kəlmələrinin olmadığı, qiyasa və həmlə¹⁶ uyğun olmayan (şaz) kəlmələrə yer vermişdir. Müəllif başqa əsərlərdən iqtibas etdiyini ixtisarla və mənasını əsas alaraq qeyd etmiş, bəzi kəlmələri açıqlamamış, məcazi ifadələrə əhəmiyyət vermiş və onların məcaz, müstəar,¹⁷ müşəbbəh,¹⁸ məhmül olduğunu ifadə etmiş, məcazi mənaları maddələrin sonunda izah etmişdir. Əsərdə məhmül olan kəlmələr, ümumiyyətlə, təşbeh, istiarə, məcaz və kinayə yoluyla məhmül olmuşdur (bax: İbn Faris 1979, I/447-448, 462-463, II/ 79, 187, 281, 364, 397, 494).

Müərrəb,¹⁹ mübdəl,²⁰ məqlub²¹ və eyni zamanda, uydurulmuş kəlmələri müəyyən etmiş, bəzi ləhcələrə diqqət çəkmişdir. Fars və rum dillərində olan kəlmələri də vurğulamışdır.

¹⁶ Həml bir kəlmənin mənasının məcaz, təşbeh, istiarə və kinayə yoluyla başqa bir mənə qazanmasıdır. Bu yeni mənə qazanmış kəlməyə məhmül kəlmə deyilir.

¹⁷ İstiarə sözlərin, ifadələrin hər hansı bir təşbeh, bənzəyiş, müqayisə əsasında məcazi mənada işlənməsindən, yeni bir şeyə (hadisəyə) başqa bir şeyin (hadisənin) səciyyəvi əlamətinin keçirilməsindən ibarət bədii tərzdir (Heyət 2006, II/583).

¹⁸ Təşbeh bir hadisəni, adamı və ya şeyi başqa bir hadisəyə, adama və ya şeyə bənzətməkdən ibarət məcaz növünə deyilir (Heyət 2006, IV/331). Bənzətilən kəlməyə müşəbbəh deyilir.

¹⁹ Ərəb dilinə bu dilin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq başqa dillərdən keçmiş kəlmələr.

²⁰ İbdal kəlməni rahat tələffüz etmək üçün bir hərfin yerinə məxrəc və ya sifət baxımından ona yaxın olan başqa bir hərfi gətirməkdir. Dəyişdirilən hərfe mübdəl minh, onun yerinə gətirilənə mübdəl və ya bədəl deyilir (Sarı 1999, XIX, 263).

İbn Faris ləfzləri çox ciddi bir şəkildə araşdırmış, zəif və səhih olanını açıqlamış, bu kəlmələr haqqında bir hökm vermişdir.

İbn Faris ərəb qəbilələrinin ləhcələrinə çox etibar etməmişdir. Əl-Xəlilin və İbn Dureydin bu məqsədlə qeyd etdiklərinin çoxunu əsərinə almamışdır, çünki bu ləhcələr onun ortaq mənə düşüncəsi ilə üst-üstə düşür. Xüsusilə də Yəmən ləhcəsini bu səbəbdən diqqətə almamışdır (İbn Faris 1979, I/353, III/95, 97, 313). Qüreyş qəbiləsinin ləhcəsini fəsih olaraq görmüş və bu ləhcəyə etibar etmişdir (İbn Faris 1993, 55).

İbn Faris əl-Xəlilin və İbn Dureydin kitablarında olmayan bir çox maddəni əsərində qeyd etmişdir. Müasirləri olan əl-Qali (v. 356/966) və əl-Əzhəri (v. 370/980) isə ondan daha çox kəlməni əsərlərinə almışlardır (Nassar 1988, II/364).

Müəllif hərfləri və ədatları əsərinə çox daxil etməmiş və araşdırmamışdır. Bunun səbəbi belə kəlmələrin ortaq mənə üçün uyğun olmamasıdır.

İbn Faris kəlmələri açıqlayarkən bu xüsurlara diqqət etmişdir:

1. Kəlmələri açıqlamağa feil ilə deyil, isimlə başlamışdır. *بين* maddəsini *عَرَقَ* şəklində *الْبَاءُ وَالْيَاءُ وَالنُّونُ أَصْلٌ وَاحِدٌ، وَهُوَ بُعِدَ الشَّيْءِ وَأُنْكَشَفَهُ* isimlə açıqlamışdır.

2. Mücərrəd (sadə) feilləri məzid (düzəltmə) fellərdən əvvəl zikr etmişdir. *بَانَ* felini *أَبَانَ* məzid felindən əvvəl qeyd etmişdir.

3. Bəzən məsdəri felindən sonra zikr etmiş, bəzən də öncə o maddədən törəyən bir ismi vermiş, daha sonra isə feli qeyd etmişdir. *بيع* maddəsində *بِعْتُ* *بَيْعًا* şəklində (İbn Faris 1979, I/327) məsdəri feildən sonra zikr etmişdir. *عَرَقَ* maddəsində isə əvvəlcə *العَرَقُ* ismini açıqlamış, sonra isə *عَرَقَ* → *يَعْرَقُ* → *عَرَقًا* şəklində (İbn Faris 1979, IV/283) bu maddənin felini və məsdərini vermişdir. Bu da İbn Farisə görə, iştiqaqın təməlinin feil, ya da məsdər olmasının əhəmiyyət kəsb etmədiyini göstərir. Onun üçün əhəmiyyətli olan bir kökün ortaq mənasıdır. Həm felin, həm də məsdərin mənası bu ortaq mənadan törəməkdədir.

4. Bəzən bir maddə içərisində o maddədən törəyən ismi-fail, ismi-məful, sifəti-müşəbbəhə, ismi-təfdil, ismi-məkan kimi kəlmələrin bir qismini açıqlamışdır. *بين* maddəsində bu kəlmələrdən ismi-faili (*البائِن*) və ismi-təfdili (*الْبَيْن*) qeyd etmişdir.

5. Ümumiyyətlə, müfrəd (tək) kəlmədən sonra cəmini də vermişdir. Məsələn, *أسر* maddəsində *بِالْفَتْحِ وَأَسَارَى فِي الْجَمْعِ وَأَسَارَى* şəklində (İbn Faris 1979, I/107) *أسير* kəlməsinin cəmlərini qeyd etmişdir.

²¹ Məqlub, ləfz və mənə baxımından yaxın olan iki kökün hərflərinin düzümünün fərqli olduğu kəlmədir (əl-Məğribi 1908, 14). İbn Faris qəlbin tərifini "eyni hərflərin sıralanma baxımından müxtəlif olması" şəklində verir. Buna nümunə olaraq *صَاعِقَةٌ* (ildırım səsi) və *صَاقِعَةٌ* (ildırım səsi) kəlmələrini vermək olar (İbn Faris 1993, 51).

6. Kəlmələrin məcazi mənalarını bildirməyə diqqət etmişdir (İbn Fəris 1979, II/281, 364, 494).

7. Bəzi maddələrdə adəmi-itilafa (hərflərin birbirləriylə uyuşmadığına) diqqət çəkmişdir. حنر və زنر maddələrində “nun” hərfindən sonra “ra” hərfinin gəlməyəcəyini ifadə etmişdir (İbn Fəris 1979, II/110, III/28). تجر maddəsində “cim” hərfinin hardasa heç “tə” hərfindən sonra olmayacağını (İbn Fəris 1979, I/341), yenə علش maddəsində “şin” hərfinin “lam” hərfindən sonra gəlməyəcəyini qeyd etmişdir (İbn Fəris 1979, IV/124; Hilmi Halil 1998, 478). Bu yönü ilə əsər hərflərin uyuşması mövzusunda önəmli araşdırmalardan biri sayılır. Hərflərin uyuşmaması həmin kəlmənin ərəbcə olmadığını göstərən amillərdən biridir.

İbn Fərisin qeyd edilən məsələlərə diqqət etdiyi görülsə də, bu sistemə bir şəkildə deyildir.

Müəllif əsərində doğruluğundan şübhələnmədiyi görüşləri vermiş, uydurma məlumatlardan uzaq durmuşdur. Doğruluğundan əmin olmadığı fikirləri bildirmək üçün: “Belə olduğunu zənn edirəm” (İbn Fəris 1979, II/132, III/430, 449, IV/139) cümləsindən istifadə etmişdir. Doğru olaraq qəbul etmədiyi və ya şübhəli gördüyü görüşləri: “Doğru olduğunu zənn etmirəm” (İbn Fəris 1979, I/359), “Bu məlumata etibar edilməz” (İbn Fəris 1979, I/376, 377, II/251), “Heç nə ifadə etməz” (İbn Fəris 1979, I/470), “əgər doğru isə” (İbn Fəris 1979, I/389, 406, II/251), “Bu mövzuyla bağlı səhih bir rəvayət görmədim” (İbn Fəris 1979, I/395), “Bu fikirlərin hamısı möhtəmələn batildir” (İbn Fəris 1979, V/195) cümlələri ilə açıqlamışdır.

İbn Fəris bir maddənin ortaq mənalarını sıra ilə verərkən, ortaq mənənin əhəmiyyəti ya da bu ortaq mənadan törəyən yan mənaların çox olması kimi xüsusiyyətləri diqqətə almamışdır. Bir maddə içərisindəki ortaq mənaları heç bir qaydaya bağlı olmadan sıralamışdır. Bu ortaq mənaları bəzən çox uzun, bəzən də çox qısa açıqlamışdır.

İbn Fəris əsərində bir neçə yerdə ixtisardan çox istifadə etdiyini bildirmişdir (İbn Fəris 1979, I/305, IV/234). Bunun əksinə ətraflı bir şəkildə araşdırdığı maddələr də vardır (İbn Fəris 1979, I/114-118, 258-259).

Müəllif, ümumiyyətlə, az bilinən kəlmələrə yer vermişdir, çünki İslamın ilk əsrlərində yazılan “Ğəribul-Quran”, “Ğəribul-əsər” adlı lüğət və təfsirlər təkcə bilinməyən, ya da çox az istifadə edilən kəlmələri açıqlayan əsərlərdir. Sonrakı illərdə hazırlanan lüğətlər isə daha ətraflı məlumat verir (Demirdöven 2015, 99).

Nəticə

Dilçiliyə çox əhəmiyyət verməsinə baxmayaraq, dilin məntiqini qavramayanların daha tez xəyata düşə biləcəyini ifadə edən İbn Faris ərəb dili sahəsində böyük bir alim idi. Əsərlərində Kufə dil məktəbinə mənsub əl-Kisai və əl-Fərra kimi alimlərin fikirləriylə yanaşı Bəsrə dil məktəbinin görüşlərinə də təsadüf edilir.

Müəllif dilçiliyin nəzəri qismini "əs-Sahibi" adlı əsərində, praktik qismini isə "Mucməl" və "Məqayis" adlı lüğətlərində araşdırmışdır. Əslində, "Məqayis" lüğət formasında bir dilçilik kitabıdır. Əsərlərin üslubuna diqqət edildiyində İbn Farisin "Məqayis"i "əs-Sahibi" kimi həyatının son illərində, "Mucməlul-luğa" adlı lüğətini isə gəncliyində yazdığı anlaşılır.

İbn Farisin "Məqayis" adlı əsərində özü ilə eyni dövrdə yaşamış Əbu Əli əl-Qalinin, əl-Əzhərinin, əs-Sahib ibn Abbadın, əl-Cövherinin lüğətlərindən istifadə edib-etmədiyini bilmək üçün bu lüğətlərin müqayisəli araşdırılmasına ehtiyac vardır.

"Məqayisul-luğa" adlı əsər üç önəmli xüsusiyyətə sahibdir:

1. Muzaaf²² və üçhərflil kəlmələrdə məqayis, üsul/ortaq məna fikri;
2. Dörd və beşhərflil kəlmələrdə naht düşüncəsi;
3. Əsərin üslubu (maddələrin düzümü).

İbn Faris "Məqayisul-luğa" ilə "Mucməlul-luğa" adlı əsərlərində ilk dəfə əl-Xəlil ibn Əhmədin "Kitabul-Ayn" adlı lüğətində ortaya qoyduğu təqlib (bir kökü meydana gətirən hərflərin fərqli bir şəkildə sıralanmasından əmələ gələn köklərin bir yerdə qeyd edilməsi) metodunu ortadan qaldırmış, bablara əsaslanan yeni bir düzümü mənimsəmişdir. Əl-Xəlil İbn Əhmədin "Kitabul-Ayn" və İbn Dureyidin "əl-Cəmhərə" adlı əsərlərindəki metodun çətinliyini görən İbn Faris öz əsrinin ehtiyaclarına uyğun bir metod ortaya qoymuşdur. Buna görə İbn Faris haqqında zamanın, şərtlərin dəyişməsi ilə lüğət təlif metodunun dəyişməsinin gərəkli olduğunu ilk hiss edən dil alimi demək mümkündür. İbn Farisin maddələri belə sıralaması günümüzdəki lüğətlərin kəlmə düzümü şəklinə nə qədər yaxın olsa da, qafiyə metodunun yayılması ilə demək olar ki, ortadan qalxmışdır.

Əsərdə müəllif bab başlıqlarını verərkən, üçüncü hərfin hansı hərf olduğunu bildirmir. Buradan İbn Farisin bəzi dil alimlərinin qeyd etdiyi kimi ərəbcədəki kəlmə köklərinin üçhərflil deyil, ikihərflil olduğu fikrini mənimsədiyi başa düşülür.

Müəllif bəzi maddələrdə adəmi-italafa (hərflərin birbirləriylə uyuşmadığına) diqqət çəkmişdir. Bu yönü ilə əsər hərflərin uyuşması mövzusunda önəmli

²² شئ kimi ikinci hərfl şəddəli olan kəlmələr.

araşdırmalardan biri sayılır. Hərflərin uyuşmaması həmin kəlmənin əərbəə olmadığını göstərən amillərdən biridir.

Maddələri etimologiyasına və semantikasına görə araşdıran bu lüğət layiq olduğu şəkildə tanınmamışdır. Onun ortaya qoyduğu ortağ mənə düşüncəsinə görə əsər yazan və ya onun bu düşüncəsinə daha da kamil hala gətirən başqa bir müəllif yoxdur. Misir Ərəb Dil Qurumunun hazırladığı “əl-Mucəmul-kəbir”də bu lüğətdən çox istifadə edilmiş, ancaq bu əsər tamamlanmamışdır. Bu halda kəlmələrə ortağ mənəyə görə anlam verən bir və ya ikicildlik bir lüğətin hazırlanması əhəmiyyət qazanır. Beləliklə, ərəb dili ilə yeni məşğul olanların bu ortağ mənəni bilməklə bu kökdən törəmiş, ancağ mənəsinə bilmədikləri kəlmələr haqqında bir fikir sahibi olmaları və bu dili daha rahat bir şəkildə öyrənmələri mümkün hala gələ bilər.

ƏDƏBİYYAT

Belâsî. Muhammed es-Seyyid Ali. (2003). “Arap Dilinde Naht”. trc. Mehmet Ali Şimşek. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sivas. c. VII/2, (səh. 407-416).

Cheneb. Moh Ben. (1967) “İbn Fâris”. İslam Ansiklopedisi. Ankara. c. V/2, (səh. 732-733).

Civelek. Yakup. (2003). “Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede “Naht” Yönteminin Kullanımı”. Nüsha. yıl: III. sy: 10, (səh. 97-118).

əl-Cövhəri. Əbu Nasr İsmail ibn Hammad. (1990). əs-Sihah tacul-luğa və sihahul-ərəbiyyə. nşr. Əhməd Abdulğafur Əddar. Beyrut: Dərul-elm lil-məlayin.

Demirayak. Kenan - Sadi Çöğənli. (2000). Arap Edebiyatında Kaynaklar. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.

Demirdöven. Neclâ Yasdıman. (2015). “el-Cevherî'nin *es-Sihâh: Tâcu'l-luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*'siyle İbn Fâris'in *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüğa*'sında “Erâde” ve “Şâe” Fiillerinin Karşılaştırmalı Anlamları”. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. sy: 39. (səh. 75-104).

Elmalı. Hüseyin. (2005). “Mu'cemü mekâyisi'l-luga”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul. c. XXX, (səh. 346-347).

Faxir. Emin Məhəmməd. (1411/1991). İbn Faris əl-Luğavi mənəcuhu və əsəruhu fid-dirasatil-luğaviyyə. Camiatul-İmam Məhəmməd ibn Suud əl-İslamiyyə. Riyad.

Fleisch. H. “İbn Fâris”. (2010). trc. Mustafa Kaya - Süleyman Tülücü. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. sy: 34. (səh. 209-219).

Gündüzöz. Soner. (2015). “Arap Sözlük Bilimi və Sözlük Çalışmaları”, İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler. (editör: İsmail Güler). İstanbul: İsam Yayınları. (səh. 23-77).

Hammudi. Hadi Həsən. (1987). Əhməd ibn Faris və riyadətuhu fil-bəhsil-luğavi vət-təfsiril-Qurani vəl-meydanil-ədəbi. Beyrut: Aləmul-kutub.

Harun. Abdussəlam Məhəmməd. (1399/1979). “Müqəddimə-tun-naşir”. (Mucəmu Məqayisil-luğa adlı əsərin müqəddiməsi – Əbul-Huseyn Əhməd ibn Faris). Dərul-fıkr. c. I, (səh. 3-48).

Harun. Abdussəlam Məhəmməd. (1423/2002). “Müqəddimə” (İslahul-məntiq adlı əsərin müqəddiməsi (nşr. Məhəmməd Murib) - Əbu Yusuf Yaqub ibn İshaq ibn əs-Sikkit). Beyrut: Dəru ihyait-turasil-ərəbi. (səh. 5-10).

Heyət. (2006). Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Bakı: Şərq-qərb nəşriyyatı.

Hilal Naci. (1970). Əhməd ibn Faris: hayatuhu, şiruhu və asaruhu. Bağdad: Mətbəətul-maarif.

Hilmi Xəlil. (1998). “Elmul-məacim ində Əhməd ibn Faris beynən-nazar vət-təbqi”, Dirasat fil-luğa vəl-məacim, Beyrut: Dərun-nəhdətil-ərəbiyyə. (səh. 461-503).

İbn Dureyd. Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Həsən. (1987). Cəmhərətul-luğa. nşr. Rəmzi Munir Baalbeki. Beyrut: Dərul-elm lil-məlayin.

İbn Faris. Əbul-Huseyn Əhməd ibn Faris. (1399/1979). Mucəmu Məqayisil-luğa. nşr. Abdussəlam Məhəmməd Harun. Dərul-fıkr.

İbn Faris. Əbul-Huseyn Əhməd ibn Faris. (1406/1986). Mucməlul-luğa. nşr. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan. Beyrut: Muəssəsətur-risale.

İbn Faris. Əbul-Huseyn Əhməd ibn Faris. (1414/1993). əs-Sahibi fi fiqhil-luğatil-ərəbiyyə və məsailiha və sunənil-ərəb fi kəlamihə. nşr. Ömər Fəruq ət-Tabba. Beyrut: Məktəbətul-maarif.

Karaarslan. Nasuhi Ünal. (1993). “el-Cemhere”, Türkiyə Diyanət Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul. c. VII, (səh. 323).

Karaarslan. Nasuhi Ünal. (1999). “İslâhu'l-mantık”, Türkiyə Diyanət Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul. c. XIX, (səh. 194).

Kılıç. Hulûsi. (2008). “es-Sâhibi”. Türkiyə Diyanət Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul. c. XXXV, (səh. 521-522).

əl-Məğribi. Abdulqadir ibn Mustafa. (1908). əl-İştiaq vət-tarib. Misir: Mətbəətul-hilal.

Murib. Məhəmməd Avad – Fatimə Məhəmməd Aslan. (1422/2001). “əl-Müqəddimə” (Mucəmu Məqayisil-luğa adlı əsərin müqəddiməsi - Əbul-Huseyn Əhməd ibn Faris). Beyrut: Dəru ihyait-turasil-ərəbi. (səh. 5-32).

Nassar. Huseyn. (1408/1988). *əl-Mucəmul-ərəbi nəşətuhu və tətavvuruhu*. Qahirə: Dəru Misir.

ən-Nuri. Məhəmməd Cəvad - Əli Xəlil Haməd. (1415/1995). “Məqayisil-luğa libni Faris: tənbihat və təshihat”. *Məcəllətu məcmail-luğatil-ərəbiyyətil-urduniyyi*. XIX/48, (səh. 95-166).

Rıdvan. Məhəmməd Mustafa. (1991). *əl-İmam Əbul-Huseyn ibn Faris ərəzi və asaruhu fil-luğa və fin-nəhv*. Misir: Dəru nəhda.

Salih Zeki Keş. (2010). *Ebu'l-Huseyn ibn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı*. (Çap edilməmiş magistratura dissertasiyası). Konya.

Sarı. Mehmet Ali. (1999). “İbdâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. c. XIX, (səh. 263-265).

əs-Satli. Abdulhafiz. (1999). “əl-Mucəmatul-ərəbiyyə: nəşətuha və ətvarut-təlifi fiha”. *ət-Turasul-ərəbi*, Suriya. sy: 77. c. XIX, (səh. 15-29).

Topuzoğlu. Təvfik Rüşti. (1997). “Halil b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. c. XV, (səh. 309-312).

Tuleymat. Qazi Muxtar. (1999). *Əhməd ibn Faris əl-Luğavi: dirasə fi araihil-luğaviyyə və n-nəhviyyə*, Dəməşq: Dəru tallas.

Tural. Hüseyin. (1999). “İbn Fâris”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. c. XIX, (səh. 479-481).

Tüccar. Zülfikar. (1994). “Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. c. X, (səh. 244-246).

Xurşid. Bəkr Abdulla. (2009). “ət-Tövziul-xarici və d-daxili lil-maddətil-mucəmiyyə fi Mucəmi Məqayisil-luğa li Əhməd ibn Faris”. *Məcəllətul-kulliyətil-islamiyyətil-camia*. İraq. III/6, (səh. 177-195).

əl-Yasiri. Abdulkazım - Heydər Cəbbar İdan. “əl-Məvaqifun-nəqdiyyə li Əhməd ibn Faris fi Mucəmi Məqayisil-luğa”. *Əhlul-beyt*. sy. VI, (səh. 354-374).

əz-Zəbidi. Əbul-Feyz Murtəza Məhəmməd ibn Məhəmməd. (1385/1965-1422/2001). *Tacul-arus min cəvahiril-Qamus*. nşr. Heyət. Kuveyt: Mətbəətu hukumətil-Kuveyt.

д.ф.ф. Амир Кахаев

РАБОТА ИБН ФАРИСА «МАКАЙИС АЛ-ЛУГА», МЕТОД СОСТАВЛЕНИЯ И ОБЪЯСНЕНИЯ КОРНЕЙ СЛОВ.

РЕЗЮМЕ

Работа Ибн Фариса «Макайис ал-луга» - одна из работ, обладающих многими важными чертами в арабской лингвистике. В статье представлена информация о работе, исследована причина и время ее написания. Изучаются использованные автором источники, упомянутые им лингвисты, поэты, современники-авторы словарей и цитируемые произведения. Предоставляется информация о способе написания работы, структуре статей (корней слов) и форме объяснения.

Автор разбирал теоретическую часть языкознания в своем труде «ас-Сахиби», а практическую - в своих словарях «Муджмал» и «Макайис». Ибн Фарис в своей книге «Муджмал» рассматривал только достоверность слов, а в «Макайис» он упомянул корни, которые не только правильны, но и согласуются с идеей общего значения. По этой причине видно, что некоторые корни не включены в работу. Автор не намерен использовать в своем творчестве все корни арабского языка. Потому, что некоторые корни не соответствуют общности смысла. «Макайис ал-луга» следует рассматривать как специальный словарь, а не как общий, так как этот словарь составлен для определенной цели. Ибн Фарис разработал совершенно уникальный метод очередности статей в работе. Кроме него, никто не составлял словарь по этой методике. Несмотря на то, что автор жил в X веке, такое расположение статей очень близко к составлению современных словарей. В «Макайисе» также есть статьи с неправильной структурой. Однако в книге автора «Муджмал ал-луга» большинство статей выстроено верно. Учитывая, что «Муджмал» был написан до «Макайис», эту ошибку можно приписать переписчику книги.

Ключевые слова: *ал-Макайис, работа, метод, составление, словарь, статья.*

PhD Amir Kahayev

“MAQAYIS AL-LUGHAH” BY IBN FARIS, THE METHOD OF COMPOSITION AND EXPLANATION OF WORD ROOTS

ABSTRACT

One of the most important works in Arabic philology is Ibn Faris' "Maqayis al-lughah." In this article, we attempted to provide information about this work as well as investigate the reason for and timing of its creation. At the same time, we discussed the sources of "Maqayis al-lughah," the philologist, poets to whom he refers, his contemporaries, and their works in this article. The article then discusses the writing method of "Maqayis al-lughah," the structure of the items (the origin of the words), and the explanation format. Ibn Faris studied the theoretical side of linguistics in his work "as-Sahibi," but he discussed the practical side of linguistics in "Mujmal" and "Maqayis." It should be noted that Ibn Faris dealt with only correct words (sahih) in "Mujmal," but in "Maqayis," he noted both common and correct meaning roots. It should be noted that this work contains no Arabic roots. As a result, the author has no intention of incorporating all Arabic roots into his work. Because some of the roots do not correspond to his general concept of meaning. "Maqayis al-lughah" is a dictionary designed for specific purposes, so we should treat it as if it were a special dictionary. Ibn Faris developed a completely unique method for arranging the items in that work. Except for him, no one has created a dictionary using this method. Although the author lived in the tenth century, his arrangement of the items is very similar to that of today's dictionaries. Finally, there are some incorrectly arranged items in "Maqayis," but the author correctly listed these items in his work "Mujmal al-lughah." Given that "Mujmal al-lughah" wrote before "Maqayis al-lughah," it can be estimated that these mistakes have originated from scribe.

Keywords: *Maqayis, work, method, composition, dictionary, item*

Çapa tövsiyə etdi: *f.f.d. V.H.Səmədov*